

УДК 908:332.13

Виникнення бурякового цукроваріння в Україні. Перші цукроварні

The emergence of the sugar beet industry in Ukraine. The first sugar factories

Юліан Тютюнник¹

Yulian Tyutyunnik

¹ Інститут еволюційної екології НАН України, Київ, Україна

carne1@mail.ru

Ключові слова:

перші цукроварні України, засновники цукроваріння в Україні, Макошине, Бучак, Трощин, Бершадь, Соколівка, Умань, Орловець, Бобровиця.

Анотація: Розглянуто спірні, невирішені і дискусійні питання зародження і ранньої історії українського цукроваріння. Показано, що цукроварня в селі Трощин (Канівський район Черкаської області), яку прийнято вважати першою, збудованою на сучасних українських землях, не є такою. Натомість першою українською цукроварнею був завод в селі Бучак (там же). Він був збудований Йосипом Гнатовичем Понятовським в 1822 році. На околицях села Бучак віднайдено аутентичний фрагмент території старої промислової зони («Заводище»), в межах якої розміщувалася перша українська цукроварня. В 1822 році також мали місце експерименти з цукроваріння, що проводилися родиною фон Мрозовіцьких на території сучасної Івано-Франківщини (села Соколівка і Пужники Бережанського району). Другою в Україні за часом виникнення (1825 рік) була цукроварня в селі Макошине (нині селище міського типу в Менському районі Чернігівської області). Її заснував Олексій Григорович Кушельов-Безбородько. Стисло згадано також про цукрозаводи 1825-1828 років в Бершаді, Рижавці, Ольгопольському та Сумському повітах. Водночас показано, що відомості про заводи, збудовані на українських землях до 1822 року (Умань, початок XIX ст.; Бобровиця, 1807 рік; Харківщина, 1811 рік; Северинівка, 1812-1820 роки; Клембівка, 1814 рік), швидше за все, є помилковими або міфологічними.

Key words:

: first sugar factories of Ukraine, the founders of the sugar beet industry in Ukraine, Makoshyno, Buchak, Troshchyn, Bershad, Sokolivka, Uman, Orlovets, Bobrovytsia.

Abstract: Considered controversial, unresolved and controversial issues origin and early history of sugar production in Ukraine. It is shown that the sugar mill in the village Troshchine (Kanev district of Cherkasy region), which is considered to be the first built in modern Ukrainian land is not. Instead, the first Ukrainian sugar refineries was a factory in the village Buchak (ibid). It was built Yosyp Gnatovych Poniatowski in 1822. On the surroundings of the village Buchak discovered an authentic piece of the territory of the old industrial zone («Zhavodysche») within which the first Ukrainian sugar mill. In 1822, also have been experimenting with sugar, held background family fon Mrozovitsky on the territory of Ivano-Frankivsk region (village Sokolivka and Puzhnyky of Berezhany district). The second in Ukraine by the time of (1825) was a sugar mill in the village Makoshyno (now urban village in the Mena district of Chernigov region). She founded Alexey Kusheliov-Bezborodko. Briefly mentioned also about sugar plants in 1825-1828 years in Bershad, Ryzhavka, in Olhopolskyi and Sumy counties. However, it is shown that information about the plant, built on the Ukrainian territory until 1822 (Uman, the beginning of the nineteenth century; Bobrovytsa, 1807, Kharkiv, 1811; Severynivka, 1812-1820 years; Klembivka, 1814), most likely, are false, or mythological.

Історія цукроварної промисловості України висвітлена більш-менш повно, шерега історико-економічних праць з цього питання тягнеться ще з XIX ст., і розвідки даної теми ґрунтовні та докладні. Тим більш дивним виглядає те, що правильної відповіді на просте питання «Де, коли і ким була збудована перша українська цукроварня?» наразі немає. Зустрічаються різні думки. В більшості джерел вказується, що перший цукровий завод в Україні був поставлений в 1824 році в

селі Трощин Канівського повіту Київської губернії (зараз – Канівський район Черкаської області). Можна зустріти «конкуруючі» дати і місце: 1825-й рік, село Макошине Сосновецького повіту Чернігівської губернії (зараз – смт. Макошине Менського району Чернігівської області). Зрідка трапляється твердження, що перша цукроварня України виникла в тому ж таки 1825 році в містечку Бершадь, що на Вінничині. По довідниковій, науково-популярній і краєзнавчій літературі, в «ресурсах»

Інтернету «гуляють» й інші дати і місця – не доведені, не верифіковані, не підтвержені... Вони остаточно дезорієнтують читача і користувача мережею Інтернет.

Правильне і несуперечливе вирішення питання про початок українського цукроваріння становить і суто академічний інтерес, і є важливим для «наведення порядку» в просвітницькій справі щодо економічної історії України. Вирішити його, незважаючи на наявність, здавалося б, давно усталених і опублікованих відомостей, не так просто. І в сучасній [1], і в більш давній [2] історико-економічній літературі неодноразово підкреслювалося, що серйозною перепоною на шляху вивчення початкових етапів українського цукроваріння стоїть неякісний статистичний облік цукрозаводів, що вівся в 1810-1830-х роках. Це ускладнює остаточно і точне з'ясування питання, але не робить його неможливим. Дана стаття не претендує на остаточною відповідь, але автор сподівається, що може зробити певний внесок в його коректне розв'язання.

Викладення нашого бачення проблеми і тих результатів, які ми отримали, побудуємо в такому порядку: від найбільш достеменних відомостей до найменш вірогідних. Останні можуть взагалі балансувати на грані історичних чуток чи банальних помилок, але і їх озвучити слід – принаймні для того, щоб не тиражувати далі.

Цукрозавод у Макошиному. В збірці «Трудів Чернігівської губернської архівної комісії» від 1899-1900 р., відділ II [3], наведене листування Григорія Григоровича Кушельова зі своїм сином Олександром Григоровичем Кушельовим-Безбородьком (другу частину прізвища останній успадкував від матері – в дівочтві Любові Іллівни Безбородько). Про завод у Макошиному мова йде в декількох листах Г. Г. Кушельова до сина, написаних з вересня 1825 по квітень 1826 року. Спочатку Григорій Кушельов, посилаючись на такого собі Богуна (напевно, управитель маєтку), пише про гарний врожай цукрового буряку в чернігівських маєтностях свого сина [3, с. 37, 40, 44], потім – про те, що «твій цукровий завод вже в дії» [3, с. 70], і наостанок дякує синові за надіслану продукцію – цукор [3, с. 72]. Тобто маємо достеменні відомості, що цукроварня у Макошиному дала першу солодку продукцію в цукроварний сезон 1825/1826 рр. У своїх розвідках щодо початку цукроваріння в Україні на це ж листування посилається і К. Г. Воблий [4, с. 101]. Про те, що завод у Макошиному був побудований саме в 1825 році, згадується і у відомому статистичному зводі М. Домонтовича [5], а також підтверджується губернською статистичною звітною щодо промислових підприємств від 1834 року [6]. То ж дата і населений пункт, як місце заснування цукрозаводу, сумніву не викликають.

Інтрига тут є в іншому: де саме була макошинська цукроварня, і скільки їх було? В 1858 році в Макошиному знову був збудований цукровий завод. Одні дослідники стверджують, що зведений він був не в самому селищі (в тодішніх територіальних межах), а «біля нього» [7], або «на відстані однієї версти від першого заводу» [8]. Інші вважають, що завод 1858 року спорудження – це був перебудований завод 1825 року. Такої точки зору дотримується М. Домонтович [5]. А Н. А. Пакульський в 1901 р. писав: «Ще до сих пір вціліла частина кам'яної будівлі цього заводу, як пам'ятник першому заснованому в губернії заводу» [9, с. 3]. Тобто, з його точки зору, руїни цукроварні, що існували ще на початку ХХ ст., належали-таки першому, тобто від 1825 року, на Чернігівщині заводу, а не цукроварні збудованій «десь окремо» в 1858 році. На його ж карті цукрових заводів Малоросії від 1897 року також фігурує тільки одна макошинська цукроварня [10]. Значить будівництво 1858 р. успадковувало проммайданчик цукроварні 1825 року? Ми залишаємо знак запитання. Оскільки існують дві точки зору, то треба з'ясувати, яка з них відповідає історичній дійсності. На сьогодні однозначної відповіді немає. Гадаю, її можна було б отримати, провівши в Макошиному відповідні археологічні пошуки. Поки ж, користуючись дистанційними методами і спираючись на спогади мешканців селища (а саме співробітника селищної ради М. А. Ніколайця), ми на північній околиці селища ідентифікували місце розташування макошинської цукроварні – чи спільної 1825/1858 років, чи лише 1858 року (рис. 1).

Не Трощин, а Бучак. Найбільш широко вживаними в літературі датою і місцем зведення першої української цукроварні є 1824-й рік, село Трощин. Але ... **ніякої цукроварні в селі Трощині в 1824 році збудовано не було.** Цей факт пройшов якось повз увагу переважної більшості дослідників історії українського цукроваріння, зокрема і такого авторитетного, як К. Г. Воблий, хоча на нього ще в 1927 році звернув увагу О. А. Плевако (котрому належить найбільш повне до цього часу дослідження початків нашої цукроварної промисловості). Плевако у своїй ґрунтовній статті [8] стверджував, що «трощинська цукроварня 1824-го року» була поставлена в сусідньому селі Бучак, яке знаходиться кілометрах в семи на північний схід від Трощина. Більш того, Плевако пише про дві можливі дати спорудження заводу – «1822» і «1824». Звідки беруться обидва числа – незрозуміло. Ані О. А. Плевако, ані інші автори чітко і переконливо цього не роз'яснюють. К. Г. Воблий, продовжуючи вважати, що мова йде таки про Трощин, і таки про 1824-й рік, не зовсім переконливо посилається на повідомлення І. А. Мальцева [4]. О. А. Плевако і деякі пізніші автори пристають, як на більш вірогідну дату, на рік 1822-й [8, с. 101] [11]. В більшості пізніших робіт все ж таки приймається дата «1824», але вони просто повторюють точку зору К. Г. Воблого. Проти дати «1822»

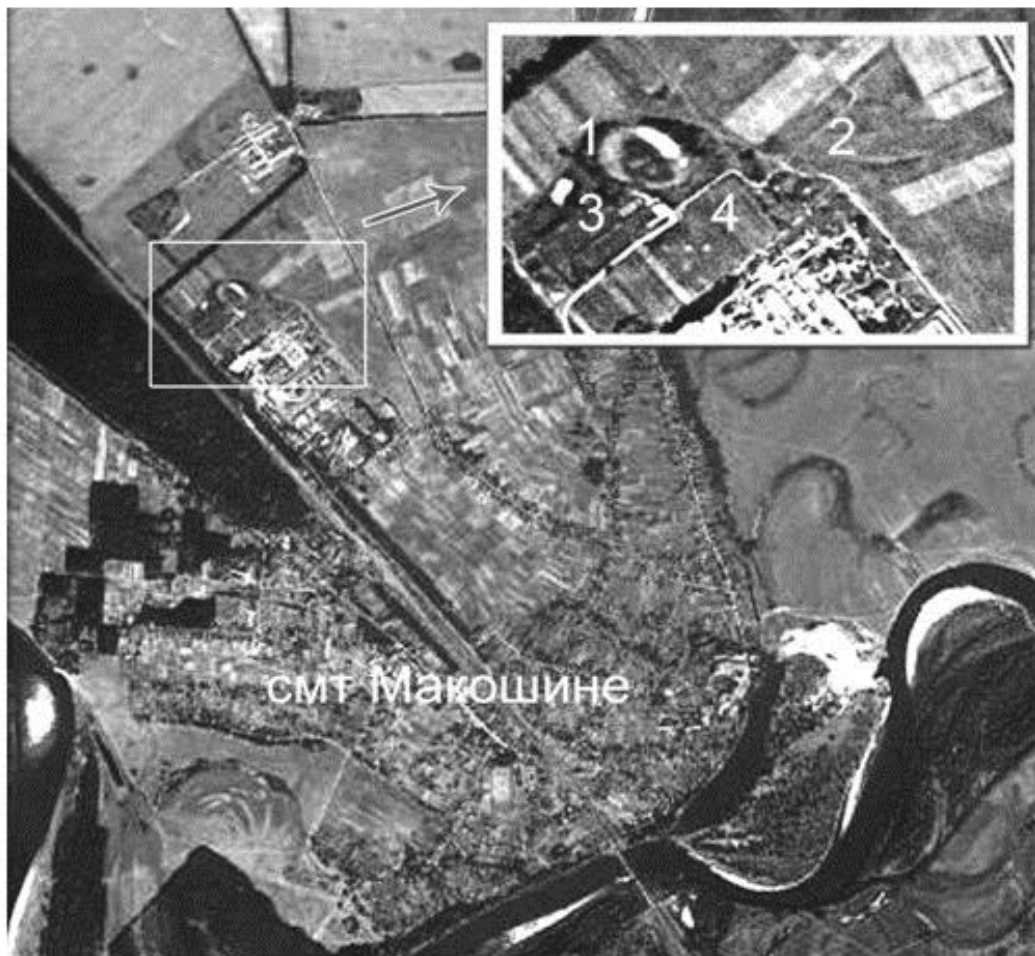

Рис. 1. Місце локалізації давнього цукрового заводу у с.т. Макошиному Менського р-ну Чернігівської обл.

- «1» чашеподібне заглиблення у рельєфі на місці колишнього заводського ставка;
 «2» видовжене слабо виражене пониження в рельєфі на місці можливого розташування заводських споруд;
 «3» сучасні діючі очисні споруди селища, збудовані на частині території колишнього цукрозаводу;
 «4» частина території зруйнованого сьогодні цегельного заводу, котрий також був розташований частково на території цукроварні.

не висунуто жодних заперечень, тому автор статті має цілковите право пристати на точку зору тих дослідників, які роком побудови «трощинської», а насправді бучацької, цукроварні вважають все ж таки рік 1822-й.

Щодо місця, то достеменно відомо, що в селі Бучак був цукровий завод, який згорів в 1831 році. Існує повідомлення земського справника Богуславського повіту про пожежу в тому році на цукрозаводі в селі Бучак [12]. О. А. Плевако, посилаючись на цей документ, першим серед дослідників історії українського цукроваріння акцентував увагу на дилемі «Бучак – Трощина» [8]. А от К. Г. Воблій, якому також був відомий вказаний документ, ніякого значення йому, як не дивно, не надав, і продовжував наполягати на першості Трощина, як місця початку українського цукроваріння [4, с. 102].

Далі О. А. Плевако розвиває інтригу зародження українського цукроваріння на Канівщині, таким чином,

завод в Бучаку існував в 1822-1831 роках. [8]. А що було з ним після пожежі? Висловлюється дві несумісні тези: 1) бучацьку цукроварню відремонтували і вона проіснувала до 1838 року; 2) після пожежі всіліле обладнання цукроварні було демонтоване і переміщене до Трощина, в якому в 1832 році і поставили новий завод. Плевако наводить точки зору таких знавців українського цукроваріння, як М. Вітт, Є. Грум-Гржимайло, О. Оглобін, П. Чубинський, котрі також вважали датою побудови Трощинського заводу 1832-й рік. Цей же рік спорудження трощинського заводу фігурує і в «Статистичній звітності по підприємствах Київської губернії за 1885 рік» [13]. Дійсно, навіщо після пожежі 1831-го року було відбудовувати цукроварню в Бучаку, щоб через шість років переносити її до Трощина? Цілковитою логічною виглядає побудова нової цукроварні в Трощині в 1832 році після згорання

бучацької в 1831-му, а не після ремонту останньої в 1838 році.

Причина переносу цукрозаводу з Бучаку до Трощина здається нам також цілком логічною. Достатньо навідатися до романтичного села Бучак, щоби одразу переконатися: місце для спорудження цукрового заводу тут вкрай невдале: навколо густі ліси і складний, пересічений яружно-балковий, ледве не гористий рельєф (район Канівсько-Ржищівських гляціодислокацій). Вирощувати і перевозити буряк в таких географічних умовах вкрай незручно і дорого. Очевидно, пожежа на бучацькому заводі просто «підштовхнула» цукроварів до виконання закону економічної географії: мінімізація витрат, пов'язаних з вирощуванням і транспортуванням сировини – цукрового буряку.

Підсумовуючи вище сказане, маємо: 1) в 1822 році споруджено цукроварню в селі Бучак; 2) в 1831 році вона згоріла під час пожежі; 3) в 1832 році замість неї в сусідньому селі Трощин збудовано нову. Ніякого «бучацько-трощинського заводу» (так висловлюється О. А. Плевако) не існувало. Були бучацький цукровий завод в 1822-1831 роках і трощинський цукровий завод – з 1832 року. **Трощинському цукрозаводові, слід відмовити в статусі першого на Україні. Це почесне звання слід закріпити за цукровим заводом у романтичному і древньому селі Бучак** – перлині Канівського Придніпров'я, принаймні на даному етапі нашої обізнаності про історію українського цукроваріння.

Не менш важливим за дату і місце є питання про особу першого українського цукровара – хто збудував цукрозавод в Бучаку? Тут ясності ще менше. І в архівних джерелах, і в літературі зустрічаємо відповідь більш ніж лаконічно: «пани Понятовські», або «пан Понятовський». А коли «уточнюється», хто саме за Понятовських, то називаються ім'я і Йосипа Понятовського, і одного його сина Євгена, і другого його сина Цезарія. Причому імена називаються і на український, і на польський, і на російський манер, тож Йосип стає Осипом і Юзефом, а Цезарій – Кесарієм і Дарієм. Спробуємо розібратися в цій плутанині.

Деякі архівні джерела, як про володаря «трощинської» цукроварні, котра насправді в 1822-1831 роках була бучацькою, говорять про «полковника Понятовського» [14, арк. 61]. Це однозначно Йосип (Осип) Гнатович Понятовський (до речі, далекий родич останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського). Він служив у пруській і російській арміях і дослужився до звання полковника [15]. Після виходу у відставку Й. Г. Понятовський переїхав до родового помістя в селі Таганчі (Канівський повіт) і розгорнув бурхливу господарську діяльність. В 1806 році ним була

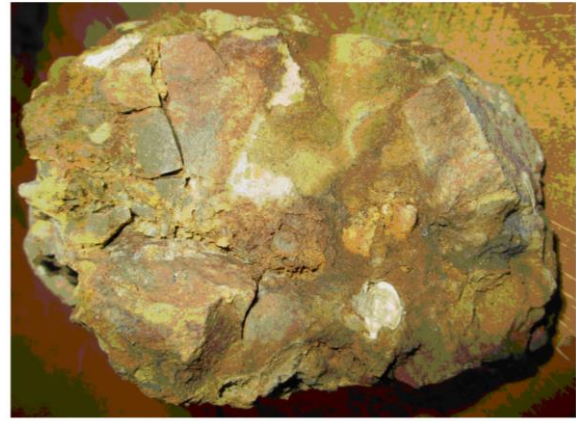
збудована одна з найбільших на той час суконних фабрик. Цей газда-полковник мав і великий шкіряний завод. В 1810-х роках його господарська активність досягла тих місць, що нас цікавлять. Й. Г. Понятовський в 1818 році придбав Пшеничниківський маєток, до складу якого входили і Бучак, і Трощин [16]. Тому цілком закономірним є те, що саме з його ім'ям зв'язується будівництво цукрових заводів і в Бучаку [17], і в Трощині [14, арк. 61] [18]. Але в архівних джерелах, як володар бучацького [19], і трощинського [14, арк. 37] заводів фігурує і Євген Понятовський. Це – один із старших синів Й. Г. Понятовського [15]. Звідсіля – з неоднозначності архівних відомостей і починається плутанина: батька плутають із сином. Можливо, будівництво цукроварень було просто спільною сімейною справою, і ніякої плутанини немає? Але, якщо вести мову про 1822 рік, то Євген Понятовський був напевно ще занадто молодою людиною, щоби втілювати в життя таку відповідальну і нову на той час справу, як започаткування цукроварної галузі на теренах цілої губернії. Очевидно, господарський досвід і знання Понятовського-старшого дають більше підстав вважати саме його піонером українського цукроваріння. Хоча, повторимо ще раз, фундація цукроварного виробництва на Київщині, була, на наш погляд, спільною сімейною справою Понятовських.

Зазначимо, що О. А. Плевако і К. Г. Воблий, з'ясовуючи питання, хто ж таки побудував цукрові заводи в Бучаку і Трощині, лише заплутують його. Перший вказує на «Кесарія Понятовського» [8], а другий – на «Ц.О. Понятовського» [4]. «Ц.О.» – це напевно Цезарій Осипович (тобто Йосипович). Цезарій (Кесарій) Понятовський – це один з молодших синів Йосипа Понятовського [15]. Цезарій Понятовський почав керувати Пшеничниківським маєтком, лише з 1847 року [16]. В архівних джерелах, щодо володарів трощинської цукроварні ім'я Цезарія Понятовського з'являється ще пізніше – аж в 1853 році [20]. Очевидно, що цей нащадок родини піонерів українського цукроваріння просто продовжував у маєтку сімейну справу. Навряд чи за ним є якийсь пріоритет, але факт належності його до **династії перших українських цукроварів – Понятовських** (яку, до речі, несправедливо обходять увагою, вульгарно кличучи «панами Понятовськими») беззаперечний.

Місця розташування цукрових заводів в селах Бучак і Трощин ми дослідили в 2013-2015 рр. Оскільки ці місця пов'язані із зародком українського цукроваріння, вони мають вважатися меморіальними, а антропогенні ландшафти, що нині репрезентують промислові майданчики колишніх цукроварень чи їхнє найближче оточення, слід вважати ландшафтами історичними – **об'єктами індустріальної спадщини**

а) Антропогенні форми рельєфу – рів і вал, порослі стиглими і старими деревами (сосна, осика, береза, робінія псевдоакація)

б. Брекчія штучного походження, знайдена на глибині 0,7-0,8 м в ґрунті-індустріоземі на схилі рову

Рис. 2. Фрагмент аутентичної місцини Заводища і зразок гірської породи, з якої вона складена; південно-західна околиця села Бучак Канівського р-ну Черкаської обл., 2015 р.

України. На цінність меморіальних місць і ландшафтів, пов'язаних з виникненням галузей промисловості в країні, регіоні, неодноразово вказувалося в пам'яткознавстві науки і техніки [21] [22] [23].

Місцевість, пов'язана з бучацькою цукроварнею.

Нечисленні мешканці Бучаку до сьогодні користуються цікавим топонімом – **Заводище**. Ним позначають місцину, розташовану на південній околиці села навкруги «гори Лисухи» – чималого горба, між Канівським водосховищем і правим корінним берегом долини Дніпра. Топонім говорить сам за себе. Топонім «Заводище» ми зустрічали також в інших місцях Середньої Наддніпрянщини – в місті Ржищеві Київської обл. і селі Орловець Городищенського р-ну Черкаської обл. У всіх випадках ним позначалися території, де колись розташовувалися цукрові заводи. Цікаво, що в Орловці, цей топонім є офіційним: так називається сама ближня до колишньої цукроварні вулиця села, а також автобусна зупинка по трасі на Городище. В межах Заводища розміщувалися підприємства, що колись існували у Бучаку: заводи цегляний, черепичний, цукровий і винокурня. Останні підприємства зникли, згідно із твердженням бучаківців, після Другої світової війни, і з того часу промислове виробництво в селі не відновлювалося. Тож віднайти аутентичну місцевість «Заводище» означає визначити положення меморіального місця й історичного ландшафту, зв'язаного з початком українського цукроваріння.

Розв'язати таку задачу не просто. Придніпровська заплавна частина Бучаку і його Заводища затоплена Канівським водосховищем, а суходільні залишки місцевості Заводища навколо Лисухи були геть перериті і перелопачені під час будівельних робіт зі спорудження

Канівської гідро-акумулятивної станції (ГАЕС) в 1980-х роках (які так і не були завершені). Аутентична місцевість Заводища майже зникла. Але, на щастя, все ж таки «майже».

Між південно-східним схилом Лисухи і корінним берегом дніпровської долини збереглися давні (достеменно давніші за 1980-ті роки) форми антропогенного рельєфу. Це – своєрідна смуга-насип завдовжки метрів зо 100 і завширшки 3-5 – 10-15 м, по якій проходить лісова дорога, і обабіч якої з одного боку – рів з валом, з іншого – пласке чашоподібне заглиблення досить правильної у плані форми. Вік дерев, за зовнішнім виглядом, не менше 40-50 років, тобто будівельна діяльність в 1980-х роках тут не проявлялася. В ґрунтовому перетині, закладеному по дну рівчака і на схилі валу (рис. 2а) віднайдені типовий для територій промислових майданчиків ґрунт штучного походження – **індустріозем** (такий різновид техногенних ґрунтів виділяють в сучасному ґрунтознавстві). В його нижніх шарах – 0,7 – 0,8 м – спостерігаються дуже своєрідні уламки техногенних гірських порід, схожих на брекчії (рис. 2б). Всі ці ознаки – наявність індустріозему з уламками техногенних брекчій, антропогенний характер рельєфу, вік дерев – вказують, що перед нами фрагмент аутентичної місцевості бучацького Заводища. І саме ця територія пов'язана з виникненням першої української цукроварні. Ми не можемо стверджувати, що вона була саме тут (рис. 2а). Основні її цехи, швидше за все, знаходилися на березі Дніпра (таку думку висловлюють і мешканці села). Але у віднайденому нами фрагменті аутентичного Заводища могли розміщуватися елементи її інфраструктури – кагатні поля, наприклад, чи комори, бурачні, або під'їзні шляхи. Навіть якщо зв'язок даного

фрагменту аутентичного Заводища з бучацьким цукрозаводом лише топонімічний («промзона, де була цукроварня»), навіть в цьому випадку **Віднайдений фрагмент території є пам'яткою науки і техніки України, об'єктом її індустріальної спадщини.**

Антропогенний ландшафт на місці трощинського цукрозаводу розташований на південно-східній околиці

Понятовських, також цілком вартий того, щоби бути записаним в історію цукроварної галузі нашої Вітчизни. Віднайдений же і описаний нами антропогенний ландшафт, який утворився на місці його проммайданчика, є уречевленим свідком («індустріально-ландшафтним слідом» [24]) існування трощинської цукроварні. То ж і цю місцину слід

а) Горбисто-ячеїсті рови, що залиши-лися від колишніх бурячних

б) Карстова лійка, утворена у скупчен-нях вапнякового каменю або дефекату

Рис. 3. Антропогенні форми рельєфу на території колишнього цукрового заводу в селі Трощин Канівського р-ну Київської обл., 2015 р.

села Трощин. Від заводу, який остаточно припинив свою діяльність під час Громадянської війни, залишилося два, помітні неозброєним оком, артефакти: 1) невеликий фрагмент споруди колишньої залізничної станції (пункт розвантаження-навантаження витратних матеріалів і готової продукції); 2) цукрозаводські ставки в долині струмка Бобриці. Інші сліди цукрозаводу можна помітити лише при прискіпливішому вивченні місцевості. За відсутності трав'яного покриття (рання весна, пізня осінь), на поверхні ґрунту подекуди можна помітити шматки битої цегли, вапнякового каміння і скла, при тому що ніяких джерел забруднення твердими відходами поблизу немає. Їхня кількість різко збільшується при розкритті ґрунтових перетинів; до цегли, вапняку, скла додаються шматки вугілля, вугільної золи, напівзгнилої ділової деревини і навіть шлаку, який утворився в печах з обпалювання вапняку. Все це – явні ознаки індустріоземів, і притому індустріоземів, що формуються саме на проммайданчиках цукроварень. Вельми своєрідними є антропогенні форми рельєфу, що зустрічаються на території колишнього заводу (рис. 3).

Хоча, як було показано вище, трощинський завод і не є першим в Україні, як це досі стверджується, він, будучи « правонаступником » бучацької цукроварні і «дітищем» першої української династії цукроварів –

розглядати як меморіальне місце, пам'ятку історії.

Цукроварні 1825-1827 років.

Отже, 1822-1825 роки дали старт українському цукроварінню. Процес пішов, і першими його учасниками були наступні підприємства.

Заводи Собанських на Поділлі будувалися Ісидором Собанським (і, можливо, Міхалом Собанським). Про дві цукроварні Собанських повідомляється в журналі Міністерства внутрішніх справ Російської імперії від 1833 року, № 8, ч. IX, с. 459. На це джерело посилається О. А. Плевако [4, с. 1016]. Цукроварня першого була в селі П'ятківка Ольгопольського повіту Подільської губернії (зараз – Бершадського району Вінницької області) [25, с. 548]. К. Г. Воблий вважає, що підприємство стало до ладу між 1825 і 1828 роками [4, с. 103], а О. А. Плевако підрахував, що в 1828 році завод виробив 500 пудів цукру [8, с. 1019], тобто це підприємство точно працювало в цукроварний сезон 1827-1828 рр.

На західноукраїнських землях. В збірці архівних документів [26, с. 83-85] наводиться дуже цікаве, перекладене з німецької, архівне джерело з Державного архіву Львівської області. В ньому стверджується, що в 1822 році якийсь Теодор фон Мрозовіцький вмовляв свого батька Станіслава фон Мрозовіцького і брата

Франца відкрити цукроварні в селах Соколівці і Пужниках Бережанської округи. Батько і сини “робили спочатку невеликі проби, які їх переконали, що можна отримати цукор з буряків, але їм бракувало хімічних знань і досвіду, а також потрібного обладнання” [26, с. 83]. Лише в 1827 році Станіслав фон Мрозовіцький збудував в Соколівці цукроварню, котра видала солодку продукцію. Але таємницею залишаються оті **досліди**, що їх робили перші західноукраїнські цукровари фон Мрозовіцькі. Якщо вони робилися в «домашніх лабораторіях», то це одна справа. Але якщо для їх проведення були обладнані спеціальні, нехай і примітивні, виробничі будівлі, то це вже зовсім інше – і Соколівка, що на Львівщині, як центр зародження українського цукроваріння, може стати конкуренткою Бучаку, що на Черкащині. Потрібні більш глибокі історичні дослідження цього питання.

Цукроварня Ляліна зі Слобожанщини. В 1827 році став до ладу цукрозавод П. Ляліна в Сумському повіті Харківської губернії. [8]. Він часто згадується в літературі, але по суті, про нього мало що відомо, не ясно до кінця навіть те, де точно цей завод локалізувався.

Цукрозавод у Рижавці Уманського повіту Київської губернії (зараз – Уманського району Черкаської області) був збудований Й. Мошенським. Завод дав цукор в 1828 році [8, с. 1012], тобто працював у сезон 1827-1828 рр. Через 10 років він згорів і більше не відновлювався [27, с. 595].

Бершадський завод на Вінничині, на думку сучасних авторів, був збудований П. Мошинським в 1827 році [28]. Втім більш ранні дослідники піддавали цю дату сумніву. К. Г. Воблий писав, що в 1826-1834 роках володіння графа Мошинського в Бершаді були заарештовані (можливо, за зв'язки з декабристами), а за таких умов навряд чи можна було говорити про розгортання промислового будівництва [4, с. 103].

Підсумовуючи вище викладене, можемо констатувати, що українське цукроваріння виникло дуже швидко, буквально за «п'ятирічку» – в 1822-1827 роках – практично на всій території сучасної України, придатній на той час для вирощування цукрових буряків, – від чернігівського Макошиного до уманської Рижавки, від Бережанського округу в Галичині до Сумського повіту на Слобожанщині. Але інтрига зародження вітчизняної цукроварної промисловості на цьому не закінчується, хоча і переходить з розряду більш-менш достовірних історичних фактів в царину легенд і чуток.

Легенди, чутки і помилки. Відомості про цукрозаводи, що будуть подані нижче, не підкріплені ані архівними, ані археологічними дослідженнями. Деякі з цих відомостей є вкрай мало вірогідними, а декотрі явно

помилковими. Втім про них, на нашу думку, також слід згадати. З одного боку, маємо проблемний матеріал для глибшого вивчення історії початку українського цукроваріння. З іншого – історичні чутки і плітки, якщо вони виявляються саме чутками і плітками, мають бути спростовані і вилучені з різного роду довідникових видань, навколонукових переказів і особливо – з мережі Інтернет, де вони рясніють пишним квітом.

Умань. К. Г. Воблий пише: “У Яворського є глуха вказівка про те, що на початку XIX ст. існувала цукроварня в маєтностях Потоцького” [4, с. 103]. «Глуха вказівка» – це слова українського історика М. І. Яворського, сказані ним на сторінці 260-й першого тому відомої праці «Україна в епоху капіталізму» (Полтава, 1925), про те, що Потоцький на початку XIX ст. пробував займатися цукроварінням, але без особливого успіху. О. А. Плевако «глуху вказівку» Яворського не залишив без уваги і особисто перепитав історика про цю ефемерну цукроварню. На що той відповів, що про існування цукроварні в Умані (можливо, в самій Софіївці!) прочитав в літературно-художньому журналі. Як на джерела відомостей про цукроварню Потоцького, О.А. Плевако вказав на «Земледельческую газету» від 1834 р., № 19-20, і на «Земледельческий журнал» від 1829 р., т. XXVII [8, с. 1020]. А К. Г. Воблий навів таблицю з останнього, в якій вказується, що в 1829 р. Потоцький послав на «завод Герарда» навчатися цукроварінню одного зі своїх підданих. З усіх можновладців того часу, що також послали туди за наукою своїх людей, Потоцький був єдиним, хто мешкав на теперішніх українських землях [4, с. 107]. Неясними залишається «тільки» два моменти: хто саме з Потоцьких послав учня на завод Герарда? і в якому точно році (але не пізніше 1829-го!) це відрядження мало місце? Історичний статус **гіпотетичної уманської цукроварні** залежить від того, яка буде дана відповідь на ці питання. Теоретично «тим» Потоцьким, що почав займатися цукроварінням на українських землях могли бути:

а) Станіслав-Фелікс Щенський Потоцький – будівничий Софіївки. Цей магнат витратив на своє дітище 15 млн. золотих! Не виключено, що дешиця з цієї суми могла перепастися на цукроварні експерименти, котрі, як пише О.А. Плевако [8], виявили невдалими. Помер С. Потоцький в 1805 році, а, отже, і ці гіпотетичні експерименти, якщо вони проводилися саме ним, мали б датуватися не пізніше аніж 1805-м роком. В світлі даної гіпотези питання про відрядження учня на завод Герарда відпадає, і хитка аргументація Плевако, Воблого та Яворського з посиланням на «Земледельческий журнал» прийнятою бути не може.

Особу, до якої Софіївка перейшла після смерті Станіслава-Фелікса – Юрія (Єжі) Потоцького можна не

брати до уваги: відомий в свій час «мажор» і «плейбой» навряд чи цікавився виробництвом цукру;

б) Олександр Станіславович Потоцький став власником уманських маєтностей Потоцьких після смерті матері Софії в 1822 році. До 1831 року – тобто до моменту своєї участі в Польському повстанні – завзято господарював в уманських маєтностях. О. С. Потоцький – найбільш вірогідний кандидат на роль «того самого» уманського Потоцького, що займався цукроварінням. Але якщо його господарська активність в Софіївці проявилася після 1822 року, то претендувати гіпотетично уманська цукроварня на піонерний статус не може. Досліди з бурякового цукроваріння вже вели в Соколівці, а промислово варку цукру вже розпочали у Бучаку;

в) не так далеко від Умані, в селі Орловець, що на Смілянщині, Лев Потоцький в 1834 році збудував цукроварню, яку Іван Фундуклей назвав «першою в Київській губернії» [29, с. 12]. До 1829 року господарем Орловця був його батько Северин Потоцький (в 1829 р. він помер). Ця гілка Потоцьких до уманської має далеко відношення, але теоретично у відрядження 1829-го року на завод Герарда свого підлеглого міг послати або Северин, або Лев Потоцький. Можливо, в їхніх планах вже було спорудження цукроварні, для якої потрібні були кадри, і лише смерть Северина Потоцького загальмувала будівництво заводу. Якщо прийняти цю гіпотезу, то посилання Плевако, Воблого, Яворського на «Земледельческий журнал», що буцім-то підтверджує початок українського цукроваріння в Умані, нічого не доводить і мова тут йде не про Умань, а про Орловець;

г) нарешті, Болеслав Станіславович Потоцький – плід грішного кохання Юрія зі своєю мачухою. Відомо, що з 1828 року він працював в губернській економічній структурі – Департаменті уділів, тобто мав відношення до економічного і господарського життя в країні. Правда, було йому на той час лише 23 роки. Фігура малоімовірна, та й 1828-й рік – рік вже далеко не початку українського цукроваріння.

До сказаного додамо, що окрім непевних заяв Воблого і Плевако з посиланням на Яворського, ніяких інших відомостей ані в літературі, ані в архівних матеріалах щодо цукроварні в Умані на початку XIX ст. – а історія Умані вивчена непогано, – ми не знайшли. Втім, незважаючи на малу ймовірність існування цукрового заводу в Умані на зорі цукроваріння, з рахунку це питання скидати передчасно. Тут слід провести більш ретельні історичні дослідження, особливо в польських архівних установах, щодо господарської діяльності Потоцьких в 1800 – 1820-х роках в Умані і Орловці.

Бобровиця. Наступні відомості щодо «початку» українського цукроваріння, з нашого погляду, є ще менш вірогідними, але вони, як не дивно, на відміну від мало відомої «уманської гіпотези», посилено тиражуються в поважних виданнях, посилюючи вже існуючу плутанину в питанні його першості. В 1972 році в «Чернігівському» томі Історії міст і сіл Української СРС в статті, присвяченій місту Бобровиця, чернігівські краєзнавці Л. Є. Прокопенко і В. З. Христюк написали наступне: «Щоб збільшити свої прибутки, поміщик Кочубей у 1807 році побудував цукровий завод. Переважну більшість своїх земельних угідь він відвів під цукрові буряки. 1825 року на заводі були добудовані цехи виробництва рафінаду» [30]. Жодного посилання! Точніше, посилання в статті є, але воно торкається більш пізнього стану речей. Автори посилаються на О. О. Нестеренка, котрий наводив статистичні дані щодо роботи Бобровицького цукрового заводу в 1846 році [31, с. 468-471]. Але до чого тут 1807-й рік та ще й «рафінадні цехи 1825 року»? Пізніше число «1807» розповсюдилося в довідникових виданнях і навіть почало з'являтися в наукових статтях. Так, воно фігурує в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» за редакцією А. В. Кудрицького (1990) [32, с. 848]. Потім рік 1807-й потрапив до нотатків М. К. Циби «Бобровиця» в Енциклопедії сучасної України [33, с. 105]. Цю дату навів у своїй статті колишній директор НДІ українознавства П. П. Кононенко [34]. І так далі. Ця ж «відомість» заповонила Інтернет. Цікаво, що жоден дописувач прямо не стверджує, що завод у Бобровиці ніби-то 1807 року побудови був першим в Україні. Чому? – Тому що **ці відомості є ні чим іншим, як результатом історичних чуток**, запозичених найвірогідніше з чийось усних переказів. Порівняємо дві фрази:

1. «Щоб збільшити свої прибутки, поміщик Кочубей у 1807 році побудував цукровий завод». Це – зі згаданої статті Л. Є. Прокопенка і В. З. Христюка в ІМіС (див. вище);

2. «Дешева робоча сила та бажання збільшити свої прибутки наштовхнули Кочубея на думку побудувати у Згурівці цукроварню». А це – із сайту Згурівської райдержадміністрації, де наведені спогади мешканця селища М. Босого (<http://zgurivka-rda.gov.ua/zgurivschina.html>).

Неважко помітити стилістичну схожість висловлювань, і, що особливо симптоматично, мовний зворот «щоб збільшити свої прибутки» / «бажання збільшити свої прибутки». Останній дуже характерний для науково-популярних і просвітницьких історичних текстів радянського періоду, але аж ніяк не для серйозних наукових статей і тим більш не для архівних джерел. Звідси логічним припущенням впливає те, що

інформація, якою користувалися краєзнавці Л. Є. Прокопенко і В. З. Христюк, пишучи про будівництво в Бобровиці Кочубесм цукрового заводу в 1807 році, є чийось спогадом, переказом – не перевіреними і не підкріпленими ніякими серйозними джерелами, ніякими повноцінними науковими розвідками.

Чого варті такі спогади і перекази? Ось зовсім «свіжий» приклад. Краєзнавець з Вінничини М. Антонюк

архівних записів неважко сплутати з «0», то число «1807» стане **звичайною помилкою**. Це лише наше припущення. Але в будь-якому разі дату спорудження в сучасному місті Бобровиці цукрового заводу в 1807 році слід піддати кардинальному сумніву, або хоча б вивести її з «обігу» історичних дат початку українського цукроваріння. Міфологічний характер числа «1807» непрямо підтверджує, з нашої точки зору, також і той факт, що жоден із авторитетних дослідників економічної

а) Платоподібне підвищення на березі міського ставка – штучна насипна форма рельєфу, яка залишилася від давнього цукрового заводу («Кочубея») і продовольчого комбінату, що існував на цьому ж місці в 1934-1991 роках

б) Разом з вапняковою смугою у похованому індустриоземі, розкритому в місці «А», видні шматки вугілля і цегли: це вказує на те, що тут був саме цукровий завод

Рис. 4. Місце розташування в центрі міста Бобровиці Чернігівської обл. зниклого в 1858 році цукрового заводу і частина ґрунтового перетину, закладеного в межах цього місця; 2015 р.

пише про цукроварню в селі Северинівка Жмеринського р-ну: «За спогадами жителів села Зайця Івана Микитовича та Ковальчука Павла Івановича (листопад 1998 р.), завод було збудовано в 1812-1820 рр.» [35, с. 103]. В 1998 році люди згадують про 1810-ті роки... Без коментарів, як то кажуть.

Керуючись подібною «джерельною базою», неважко «визначити» будь-яку дату спорудження цукроварні чи то в Бобровиці, чи то в Северинівці, чи то в якому завгодно населеному пункті, де «колись був цукровий завод».

Але з висловлених міркувань зовсім не випливає, що в Бобровиці не було «заводу Кочубея». Він достеменно існував, але збудований той цукрозавод був напевно що пізніше. В описах підприємств Чернігівської губернії бобровицька цукроварня, вже як власність О.Г. Кушельова-Безбородька, згадується вперше в 1845 році [36]. А в описі заводів Чернігівщини від 1834 року згадки про бобровицьку цукроварню ще немає [6]. Отже, часовий люфт для дати виникнення легендарної бобровицької «цукроварні Кочубея» – 1835-1845 роки. Якщо прийняти число «1837», а «З» при нерозбірливості

історії України загалом, її цукроварної промисловості зокрема, і цукроваріння на Чернігівщині в особливості (а саме Н. А. Пакульський, а також доктор історичних наук, колишній співробітник Чернігівського педуніверситету Л. Е. Раковський), про цю дату жодним чином не згадують. Не фігурує вона і в розвідках Чернігівської губернської архівної комісії (1897-1915). Очевидно, ті, хто прискіпливо вивчав історію Чернігівщини, повз цю дату, яка, виявившись вона правдивою, могла б вивести регіон на перше місце в епопеї становлення українського цукроваріння, просто так не пройшли б.

Незважаючи на те, що бобровицька цукроварня «від 1807 року» найвірогідніше відноситься до розряду історичних легенд, ми «про всяк випадок» вирішили відшукати місце її розташування. Хоча цей завод остаточно і припинив своє існування в 1858 році, знайти його сліди в ландшафті містечка виявилось, як не дивно, зовсім легко. Будь-то 1807-й, чи 1837-й, чи інший рік, на зорі цукроварної промисловості поставити завод десь далеко від маєтку було проблематично. Виходячи з цього простого міркування, ми дослідили історичний

центр Бобровиці, причому біля міського ставка – оскільки цукрозаводи, як водоемне виробництво, завжди намагалися споруджувати біля водойм і водотоків. На платоподібному підвищенні біля міського ставка в центрі міста (рис. 4А) було зачищене ґрунтове оголення потужністю близько 2,0 м, і в ньому на глибинах 0,65-0,8 м легко ідентифікувався генетичний ґрунтовий горизонт індустріозему, складений своєрідними рештками саме цукроварного виробництва, що залишаються на території проммайданчика заводу після його фізичного зникнення (рис. 4Б). Вище цього горизонту (0,65-0,35 м) залягають шари більш молодих індустріоземів, сформованих під продовольчим комбінатом, що існував на цьому місці в 1934-1991 роках. Місцеположення бобровицької «цукроварні Кочубея» встановлене, залишається встановити точну дату її спорудження. (автор висловлює глибоку подяку завідувачці Бобровицького краєзнавчого музею А. Ю. Мулярчук за консультації і допомогу в пошукових роботах).

В популярній історичній та краєзнавчій літературі зустрічаються помилкові і хибні дати щодо історії раннього бурякового цукроваріння в Україні. Іноді помилки просочуються і в серйозну літературу, наприклад твердження про трошинську цукроварню 1824 року. Вище згадувалося про северинівський цукрозавод «1812-1820 років». О.А. Плевако пише також, що істориком української економіки П. Л. Кованьком на початку ХХ ст. в наукову літературу була «запущена» цифра «1811» – рік побудови цукроварні І. С. Безобразовим десь на Харківщині. Він же і спростовує цю інформацію Кованька. І. С. Безобразов в 1810 році звертався до уряду по дозвіл на будівництво цукрових заводів, і в 1811 році його таки отримав (звідси й цифра «1811»). Але на той момент нічого не збудував. В 1830-х роках Безобразов спорудив декілька цукрових заводів на Курщині [8]. Ще Плевако вказував, що відомий в свій час інженер цукроварної промисловості М. А. Толпигін навів невірну дату виникнення цукроварні в селі Клембівці – 1814 рік. Це, на думку Плевако, звичайна друкарська помилка [8, с. 1021].

Водночас слід наголосити, що ігнорувати цілком історичні чутки і перекази не слід. Як ми переконалися на прикладі бучацької цукроварні, народна пам'ять ціпко тримає інформацію про індустриальну минавшину місця: якби бучаківці не вказали нам правильно на місцину Заводища, то навряд чи вдалося б її фізично знайти та ідентифікувати. Але будь які неперевірені відомості щодо об'єктів індустриальної та й усіх інших форм історичної спадщини, котрі ми віднаходимо і несемо до скарбниці меморіальних місць та історичних ландшафтів України,

перш, аніж бути оприлюдненими (особливо для широкого загалу), мають бути очищені від домислів, перевірені в польових умовах методами історико-ландшафтознавчих та археологічних досліджень, підтвержені архівними документами. В протилежному випадку існує реальний ризик перейти від науки історії та краєзнавства до звичайної міфотворчості. На прикладі початку історії українського цукроваріння це видно досить яскраво.

Джерела та література:

1. Заец А. С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец. – К.: Наукова думка, 2004. – 326 с.
2. Оглобин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглобин. – К.: Гос. изд-во Украины, 1925. – 235 с.
3. Труды Черниговской губернской Архивной комиссии. 1899-1900. Отдел второй. – Черниговь: Типография Губернского Правления, Б/р. – 79 с.
4. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. – Т.1. Перед розкріпаченням селян 1861 року. Вип. 1. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1928. – 248 с.
5. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния / М. Домонтович. – СПб, 1865. – 706 с.
6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 128, оп. 1, спр. 3577, арк. 72.
7. Раковський Л. Е. До питання про господарську діяльність поміщиків – цукрозаводчиків Безбородьків / Л. Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 2. – Чернігів, 1993. – С. 27-33.
8. Плевако О. А. З матеріалів до історії цукрової промисловості на Україні (До питання, коли побудовано перші цукроварні) / О. А. Плевако // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1927. – С. 1001-1028.
9. Пакульській Н. А. Изъ области свеклосахарной промышленности в Черниговской губернии / А. Н. Пакульській. – К.: Типографія Г. Л. Францкевича, 1901. – 24 с.
10. Карта Сахарныхъ заводовъ Малороссійскихъ губерній. Составлена инженеръ-технологомъ Н.А. Пакульскимъ. К., 1897.
11. Іщенко М. Є., Мостов Л. Г., Сорокопуд І. І. Канівщина / М. Є. Іщенко, Л. Г. Мостов, І. І. Сорокопуд. – Дніпропетровськ: Вид-во «Промінь», 1969. – 128 с.

12. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДАК), ф. 533, оп. 2, спр. 738.
13. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 804, оп. 3, спр. 45, арк. 23-24, арк. 245-246.
14. ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 17844.
15. Арбатская Ю. Я. Роза «Прекрасная Аврора Понятовская»: история происхождения названия / Ю. Я. Арбатская // Материалы XVIII Царскосельской научной конференции «Россия – Польша: два аспекта европейской культуры». Царское село, 26-28 ноября 2012 г. – СПб., 2012. – С. 12-19.
16. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся / Л. И. Похилевич. – Біла Церква: «Видавець Олександр Пшонківський», 2007. [Репринтне видання]. – 763 с.
17. ЦДАУ, ф. 533, оп. 3, спр. 285.
18. ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 22601, арк. 24.
19. ЦДАК, ф. 533, оп. 2, спр. 738.
20. ЦДАК, ф. 442, оп. 84, спр. 373.
21. Боярский П. В. Теоретические основы памятниковедения науки и техники / П. В. Боярский // Памятниковедение науки и техники: теория, методика, практика. – М.: Наука, 1988. – С. 46-87.
22. Иевлев А. А. История изучения серебряных рудников Ивана III / А. А. Иевлев // ВИЕТ. – 2014. – № 1. – С. 50-68.
23. Sobrino J. S. Los paisajes históricos de la producción en Cuba // Conservación de centros históricos en Cuba. Esempli di Architettura. – Vol. 1. Ariccia (RM), 2015. – P. 225-246.
24. Тютюнник Ю. Г. Индустриальные следы (на примере стеклоделия Закарпатья) / Ю. Г. Тютюнник // Питання історії науки і техніки. – 2008. – № 2. – С. 65-69.
25. Економічна історія України. - К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 656 с.
26. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р.: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1982. – 496 с.
27. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К.: Голов. ред. Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР, 1972. – 788 с.
28. Москалюк М.М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / М. М. Москалюк // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 75-85.
29. Статистическое описание Киевской губернии, Изданное Тайнымъ Советникомъ, Сенаторомъ Иваномъ Фундуклеемъ. – Часть III. – С.-Петербургъ: В Типографіи Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, 1852. – 578 с.
30. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К.: Голов. ред. Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР, 1972. – 780 с. – С. 160-172.
31. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко – Ч. 1. Ремесло і мануфактура. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 496 с. –
32. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.
33. Енциклопедія Сучасної України. – , Т. 3. Біо-Бя. – К., 2004. – 696 с.
34. Кононенко П., Кононенко Т. Бобровичина – дзеркало всеукраїнської землі / / П. Кононенко, Т. Кононенко // Українознавство. – 2003. – №2-3. – С. 50-60.
35. Антонюк М. Через віхи історії. Краєзнавчі нариси / М. Антонюк – Вінниця: Вид-во «О. Власюк», 2004. – 574 с.
36. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 10623, арк. 137-138.

Тютюнник Юліан Геннадійович
– доктор географічних наук,
професор, провідний науковий
співробітник Інституту
еволюційної екології НАН
України